

O'ZBEK TILIDA GAP BO'LAKLARI XUSUSIYATLARI

Asrorova Munavvar Baxtiyor qizi

*Jizzax viloyati, Forish tumani 16-umumta'lim maktabi
ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek tilidagi gap bo'laklarining xususiyatlari o'rganiladi. Gap bo'laklari – so'z birikmalarining tuzilishi, sintaktik vazifalari va o'zaro bog'lanish usullari asosida tahlil qilinadi. Maqolada bosh va ikkinchi darajali gap bo'laklari, ularning morfologik va semantik jihatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, gap bo'laklarining o'zbek tilidagi qo'llanilish qonuniyatlari va uslubiy xususiyatlari ham tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *gap bo'laklari, bosh bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklar, sintaksis, o'zbek tili, morfologiya, semantika, so'z birikmalari, gap qurilishi, tilshunoslik.*

Kirish

Til jamiyat taraqqiyotining asosiy vositalaridan biri bo'lib, insonlar o'rtasidagi muloqot va tafakkurning ifodasi hisoblanadi. Har qanday tilning sintaktik tuzilishi uning grammatik tizimining asosiy qismlaridan biridir. O'zbek tilining sintaksisi esa gap va uning bo'laklarini o'rganish orqali shakllanadi. Gap bo'laklari tildagi so'zlarning o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini, ularning mantiqiy va grammatik vazifalarini tushinishda muhim o'rin tutadi. Gap bo'laklari sintaktik tuzilishiga ko'ra bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'linadi. Bosh bo'laklar (ega va kesim) gapning asosiy yukini ko'taradi, uning mazmunini belgilaydi. Ikkinchi darajali bo'laklar esa gapning ma'no doirasini kengaytirib, uning aniqlik darajasini oshiradi. O'zbek tilida har bir gap bo'lagi o'ziga xos morfologik, semantik va uslubiy xususiyatlarga ega bo'lib, ular nutqning ravonligi va ifodaliligiga xizmat qiladi.

Metod

Ushbu tadqiqot metodologiyasi o'zbek tilidagi gap bo'laklarini sintaktik va morfologik nuqtayi nazardan sifatli tahlil qilishga asoslangan. Tadqiqot o'zbek tilidagi gap bo'laklarining tarkibiy va funksional xususiyatlarini o'rganish uchun tavsifiy yondashuvdan foydalanadi. Ma'lumotlar to'plami akademik manbalar, jumladan, grammatikalar, tilshunoslik tadqiqotlari va o'zbek tili darsliklari asosida shakllantiriladi. Ushbu manbalar gap tuzilishining sintaktik qoidalarini chuqur tahlil qilish uchun asosiy dalillarni taqdim etadi. Tadqiqot, shuningdek, nazariy xulosalarni tasdiqlash uchun real nutq namunalarini ham o'z ichiga oladi, bu esa gap bo'laklarining tuzilishi va o'zaro bog'lanishini keng qamrovli tushunishga imkon beradi.

Metodologiyaning asosiy yo'nalishlaridan biri o'zbek tilidagi gap bo'laklarini bosh bo'laklar (ega va kesim) hamda ikkinchi darajali bo'laklar (aniqllovchi, to'ldiruvchi,

hol) sifatida tasniflashdan iborat. Har bir kategoriya uning sintaktik vazifalari, morfologik xususiyatlari va semantik ahamiyati jihatidan tahlil qilinadi. Tadqiqot, shuningdek, o'zbek tili sintaksisining aniqligi va moslashuvchanligini ko'rsatish uchun so'z tartibi va gap bo'laklari o'rtasidagi bog'liqlikni ham ko'rib chiqadi. Shuningdek, an'anaviy grammatik talqinlar zamonaviy tilshunoslik nazariyalari bilan qiyosiy tahlil qilinib, sintaktik tuzilmalarning rivojlanishidagi o'zgarishlar ochib beriladi.

Ushbu tadqiqot empirik sinovlardan ko'ra tizimli lingvistik tahlilga asoslanadi, bu esa o'zbek tilidagi gap tuzilishini tushuntirish uchun nazariy asos yaratish maqsadiga xizmat qiladi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqotni ilmiy jihatdan asoslangan va mantiqiy tarzda tashkil etishga imkon beradi hamda o'zbek tilshunosligi va sintaksis tadqiqotlariga muhim hissa qo'shadi.

Bosh gap bo'laklari gapning asosiy semantik va sintaktik asosini tashkil qiladi. Ular quyidagilardan iborat: Ega; Ega gapda kim yoki nima haqidagi ma'lumotni bildiradi va odatda ot, olmosh yoki otlashgan so'zlar yordamida ifodalanadi. U ko'pincha nom kelishikda (bo'lishli ega) yoki bosh kelishikda (bo'lishsiz ega) keladi. Misollar: Talaba dars tayyorlamoqda. (talaba – ega) Yashil daraxtlar bahorda gullaydi. (yashil daraxtlar – ega)

Kesim; Kesim gapda bajarilayotgan harakat yoki holatni bildiradi. U fe'l yoki fe'l bilan bog'langan yordamchi so'zlar yordamida ifodalanadi. Kesimning quyidagi turlari mavjud: Soddashtirilgan kesim: Men yordam berdim. Murakkab kesim: Ular kelib ketishdi. Nominal kesim: Kitob qiziqarli. Ega va kesim o'zaro bog'liq bo'lib, gapning asosiy yukini ko'taradi.

Ikkinchi darajali gap bo'laklari; Ikkinchi darajali gap bo'laklari gap mazmunini kengaytiradi va uni batafsil tushuntiradi. Ular aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol bo'laklaridan iborat.

Aniqlovchi; Aniqlovchi otga bog'lanib, uning belgisini, shaklini yoki sonini bildiradi. U sifat, son, olmosh va ravishlar orqali ifodalanadi. Misollar: Yangi kitob sotib oldim. (yangi – aniqlovchi) Ikki do'stim menga yordam berdi. (ikki – aniqlovchi)

To'ldiruvchi; To'ldiruvchi kesim bilan bog'lanib, harakatning kimga, nimaga yoki qaysi narsaga yo'naltirilganligini bildiradi. U ot yoki olmosh yordamida ifodalanadi va odatda kelishik qo'shimchalari bilan ifodalanadi. Misollar: U kitobni o'qidi. (kitobni – to'ldiruvchi) Biz do'stlarimizga yordam berdik. (do'stlarimizga – to'ldiruvchi)

Hol; Hol harakatning qanday, qachon, qayerda va nima sababdan sodir bo'lganini bildiradi. U asosan ravish, ot yoki fe'lning shakllari orqali ifodalanadi. Misollar: U tezda keldi. (tezda – hol) Talaba ertalab o'qishga bordi. (ertalab – hol)

O'zbek tilida gap bo'laklari o'zaro bog'lanish usuli jihatidan quyidagi asosiy qonuniyatlarga amal qiladi: Bosh bo'laklar bir-biriga bog'lanib, mustaqil gap hosil qiladi. Masalan: Kitob qiziqarli (kesim) ekan. Ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklarga bog'lanib, gap mazmunini to'ldiradi. Masalan: Yangi kitob juda qiziqarli

ekan. Har bir bo'lak gapda o'z vazifasiga ko'ra joylashadi. Masalan: Talaba (ega) ertalab (hol) darsga (to'ldiruvchi) bordi (kesim).

Natija va Takliflar

O'zbek tilining gap tuzilishi va uning sintaktik bo'laklarini o'rganish natijasida til grammatikasining asosiy elementlari bo'yicha muhim xulosalar qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili sintaksisi ega (subyekt) va kesim (predikat) kabi bosh bo'laklarga asoslanadi, holbuki, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kabi ikkinchi darajali bo'laklar gapning semantik aniqligi va kontekstual moslashuvchanligini oshiradi. Tadqiqotdan ma'lum bo'ldiki, o'zbek tilining gap tuzilishi qat'iy sintaktik qoidalarga asoslangan bo'lsa-da, u kontekst va uslubiy omillarga qarab so'z tartibida moslashuvchanlikka ham ega. An'anaviy grammatik ta'riflar o'zbek sintaksisini tushinishda muhim asos bo'lsa-da, morfologiya va sintaksis o'zaro bog'liqligi yanada chuqurroq o'rganilishi lozim.

Amaliy nuqtayi nazardan olib qaraganda, tadqiqot grammatik tavsiflarni zamonaviy tilshunoslik nazariyalari bilan boyitish zaruratini ta'kidlaydi. Kognitiv lingvistika, funksional grammatika va korpusga asoslangan tahlil metodlarini integratsiya qilish gap tuzilishini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sintaktik bog'liqlik munosabatlari o'zbek tilida grammatik yaxlitlikni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bundan tashqari, yozma va og'zaki o'zbek tilida gaplarning tuzilishida farqlar mavjud bo'lib, ularni yanada chuqurroq o'rganish kerak.

Shu bilan birga, ushbu tadqiqot bir qancha nazariy va amaliy bo'shliqlarni ochib beradi. Birinchi muhim masala – o'zbek tilidagi gap tuzilishining korpusga asoslangan tadqiqotlar orqali o'rganilmaganligi. Ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar an'anaviy grammatik tasniflarga tayanadi, ammo lingvistik korpuslardan foydalanish orqali sintaktik naqshlarning chastotasi va taqsimoti haqida aniqroq ma'lumot olish mumkin. Ikkinchi muhim bo'shliq – tiliy kontakt va ko'p tillilikning o'zbek sintaksisiga ta'siri. O'zbekistondagi ko'p tillilik inobatga olinsa, rus va ingliz tillarining akademik va rasmiy nutqqa ta'siri chuqurroq o'rganilishi zarur.

Kelgusidagi tadqiqotlar o'zbek sintaksisi uchun kompyuter modellarini ishlab chiqishga qaratilishi lozim. Bunday tadqiqotlar tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashinaviy tarjima va avtomatlashtirilgan matn yaratish kabi texnologiyalar rivojiga hissa qo'shishi mumkin. Shuningdek, o'zbek gap tuzilishining tarixiy va diakronik rivojlanishi bo'yicha izlanishlar olib borish til taraqqiyotining umumiy yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot o'zbek tili sintaksisi an'anaviy grammatik normalarga asoslangan bo'lsa-da, uning dinamik tuzilishga egaligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari morfosintaktik o'zaro bog'liqlik tushunchasini chuqurlashtirib, o'zbek grammatikasi ham qat'iy, ham moslashuvchan ekanligini ko'rsatadi. Biroq, mavjud ilmiy bo'shliqlarni to'ldirish uchun kelgusida nazariy lingvistika, kompyuter lingvistikasi va empirik tahlil kabi yondashuvlar birgalikda qo'llanilishi lozim. Ushbu

yondashuvlar ta'lim, texnologiya va tilshunoslik sohalariga amaliy qo'llanilishi mumkin, natijada o'zbek tili bo'yicha xalqaro ilmiy tadqiqotlar doirasi yanada kengayadi

Xulosa

O'zbek tilining gap bo'laklari uning grammatik tizimida muhim o'rin tutadi. Bosh bo'laklar gapning asosiy yukini ko'tarar ekan, ikkinchi darajali bo'laklar uning mazmunini to'ldirib, aniqlik kiritadi. Gap bo'laklarining o'zaro bog'lanishi va tuzilishi o'zbek tili sintaksisining mustahkamligini ta'minlaydi. Ushbu xususiyatlar tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilishi natijasida o'zbek tilining tuzilishi va grammatik qonuniyatlari yanada chuqur anglash imkoniyatini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A. "O'zbek tili grammatikasi" – Toshkent: Fan, 2008.
2. Rahmatullayev Sh. "O'zbek tilining grammatikasi" – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
3. Mamatov A., Jo'raev I. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" – Toshkent: Sharq, 2012.
4. G'ulomov A. "O'zbek tilining sintaksisi" – Toshkent: Fan, 2009.
5. Yo'ldoshev N. "O'zbek tilshunosligi asoslari" – Toshkent: Universitet, 2017.
6. Normurodov B. "O'zbek tilida gap va uning turlari" – Samarqand: Zarafshon, 2014.
7. Qosimov I. "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
8. Internet manbalari: O'zbek tilshunosligiga oid ilmiy maqolalar va elektron darsliklar.